

Громадські краєзнавчі об'єднання Поділля 20 — 30-х років ХХ ст.

Піднесення національної свідомості українського народу в період революційних подій і громадянської війни на початку ХХ ст., впровадження українізації в усі сфери життя країни, короткочасно дозволене радянською владою, викликали активне звернення до краєзнавства малих регіонів як до важливого джерела коріння свого народу. У 20-ті — на початку 30-х років ХХ ст. краєзнавчий рух охопив кожне село, школу, міську установу і став масовим. Саме в цей період розквітло поділлязнавство.

До розвитку регіональних досліджень підштовхнула I Всеросійська конференція краєзнавчих товариств, яка відбулася в Москві 19—21 грудня 1920 року. Конференція запропонувала краєзнавчим осередкам встановити зв'язок з центральними науковими установами і товариствами для координації діяльності. З цією метою було обрано ЦБК—Центральне бюро краєзнавства при Академії наук. Наприкінці 1920-х років в Україні краєзнавчий рух очолила створена при ВУАН Комісія краєзнавства. До неї входили академіки А.М. Лобода (голова), П.А. Тутковський, М.В. Птуха, О.В. Фомін, І.І. Шмальгаузен, професори Г.А. Кравченко, В.І. Лучицький та інші. Комісія встановила постійний зв'язок з ЦБК, науковими відділами і секціями республіканської академії, провела чималу роботу зі створення і зміцнення місцевих краєзнавчих осередків, товариств та активізації їх дослідницької діяль-

ності. 15 травня 1925 р. у Харкові було скликано I Всеукраїнську нараду краєзнавців, яка обрала центральний орган — Український комітет краєзнавства (УКК). Організаційні структури краєзнавства зміцнювалися, поліпшувалась його пропаганда, отримували наукові результати друкувалися в московському журналі “Краеведение” (з 1924 р. — “Известия ЦБК”, з 1930 р. — “Советское краеведение”), а із січня 1927 р. в українському журналі “Краєзнавство”.

Через причини, що склалися на Східному Поділлі в 20-ті роки, зокрема завдяки специфічному соціально-економічному та історичному розвитку краю, наявності вищих навчальних закладів у Кам'янець-Подільському (Інституту народної освіти, Сільськогосподарського інституту), а, головне, збереженню сталого, сформованого ще в дожовтневий період і в роки громадянської війни складу досвідчених краєзнавців подільський регіон став одним з визначних центрів краєзнавчого руху в Україні [1].

Першим державним кроком по залученню краєзнавців до дослідження краю стало утворення в березні 1921 р. Подільським губревкомом Губернського комітету охорони пам'яток старовини, природи і мистецтва, до якого увійшли секції музейна, бібліотечно-архівна, етнографічна, архітектурна і пам'яток природи. Незабаром виникли споріднені комітети в Кам'янці-Подільському. Комітети розпочали реєстрацію і взяття на державний облік

важливих пам'яток історії та культури, архівних матеріалів.

Змістовною і результативною виявилася робота з упорядкування державних архівів і музеїв як головної бази для дослідництва. Зокрема, зусиллями завідуючого Губернським управлінням краєзнавця-етнографа Ю.С. Александровича протягом 1921—1924 років було зареєстровано, утворено і взято під охорону 1231 архів Подільської губернії, в тому числі започатковано у Кам'янці-Подільському архів, що згодом став обласним державним [2, с.52]. Осередками уваги краєзнавців і науковців стали державні та громадські музеї. Вони створювалися та існували не стільки за рахунок матеріальної підтримки з боку держави, яка виділяла символічні фінанси на їх утримання, скільки за рахунок ентузіазму краєзнавців і прихильників музеїв. У Кам'янці-Подільському з 1920 року було організовано чотири музеї: історичний (директор — О.З. Неселовський), археологічний (Ю.Й. Сіцинський), мистецько-промисловий (В.М. Гагенмейстер) і природничий (Я.І.Регул). У 1924 році вони об'єдналися в один центральний музей (директор — О.З. Неселовський, охоронець — Ю.Й. Сіцинський) зі штатом у сім чоловік [3].

У 1920-х роках на Поділлі почали формуватись краєзнавчі наукові товариства і установи, які об'єднували дослідників, координували наукову і видавничу діяльність з різних галузей краєзнавства. Так, з 1922 року в Кам'янці-Подільському ІНО була відкрита науково-дослідна кафедра історії та економіки Поділля, її очолив В.П.Клименко [4, 5]. Кафедра складалась із секцій культури (керівник — проф. І.Любарський) та еконо-

міки (проф. В.О.Геринович). У складі першої секції діяли підсекції історії та археології, лінгвістики, літератури і мистецтва, у складі другої — біології, зоології, геології. До штату кафедри входили керівник, дійсні члени, наукові співробітники та аспіранти. Він був малочисельним, на 1 жовтня 1925 року нараховував всього одинадцять осіб — чотири дійсних члени, один науковий співробітник, шість аспірантів. Зате навколо кафедри в першій половині 20-х років об'єднувався весь науковий і краєзнавчий актив міста. Результати планової науково-дослідницької роботи у вигляді доповідей заслуховувались і обговорювались на загальних засіданнях, доступних широкому загалу. У 1926 році, наприклад, В.О. Гагенмейстер прочитав доповіді “Подільське народне мистецтво”, “Розпис селянських будинків на Кам'янецьчині”, В.О. Геринович — “Принципи районування. Завдання і принципи краєзнавчої роботи”, “Підсумки дослідження подільських сіл”, Н.Т. Гаморак — “Водний режим рослин”, аспірант А.П. Добуш — “Організаційні проблеми кормової площі Поділля”, науковий співробітник (він же уповноважений Укрнауки) Р.Р. Заклинський — “Причинки до професійного руху в Дунаївцях”, О. Кужухів — “Зимові птаці Поділля”, М. Куреневич — “Деякі матеріали до історії реформи шкільної молоді на Поділлі в 80-х роках ХІХ ст.” Різні проблеми історії, економіки і культури Поділля досліджували І.А. Любарський, П.С. Мельник, О.З. Неселовський, Ю.П. Філь, О.В. Краківський та інші.

Кафедра займалась археологічними обстеженнями й розкопками, збором та описом архівних матеріалів, проведенням екскурсій тощо. Протягом 1923

року здійснено дев'ять експедицій до с. Цибулівка недалеко від Кам'янець-Подільського, одну — до Голоскова. Результати були повідомлені на одному із засідань. А таких засідань тільки в першому півріччі 1923 року відбулося 38, на них заслухано 42 доповіді. Кафедра співпрацювала з Українським геологічним комітетом, досліджувала геологію Наддністрянщини. З 1921 по 1923 р. геологи В. Виржиківський, Р. Палій, Г. Бутенін вивчали фосфатні поклади в Джурджівці, Вербці Мурованій. Кафедра популяризувала свої знання шляхом читання лекцій, публікації матеріалів, видала том “Записок”, в основному він призначався природі Поділля.

Кафедра також готувала аспірантів до науково-педагогічної праці, тому велика увага приділялася їх практиці в закладах освіти, методичній підготовці.

Рівень роботи кафедри був недостатнім, невеликому колективу важко було забезпечувати якісне виконання різнопланових завдань, що покладалися на неї. Це визнав 14 листопада 1925 року виконуючий обов'язки керівника кафедри І.А.Лимарський та ухвалила президія Укрнауки, яка заслухала його доповідь про роботу кафедри. Було вирішено концентрувати діяльність на трьох напрямках — вивченні мови й побуту, неорганічної і органічної природи та економіки Поділля. Відтоді дійсними членами затверджені І.А.Любарський, В.О.Геринович, науковими співробітниками — Н.Т.Гаморак, М.В.Куреневич, О.З.Неселовський, О.С.Мельник, аспірантами — В.О.Гагенмейстер, М.П.Вікул, А.П.Добуш, В.І.Пальчевський та інші.

18 грудня 1925 року було прийнято рішення про реорганізацію Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри історії та економіки

Поділля при ІНО в кафедрі природи і сільського господарства при Сільсько-господарському інституті з покладанням обов'язків завідуючого на проф. О.В.Красовського. При цьому були затверджені нові секції — природи, сільського господарства, культури.

За роки діяльності кафедра зробила багато для вивчення подільського краю: відпрацювала методики краєзнавчих досліджень, підготувала близько 50 молодих науковців, які поповнили вузи та наукові установи України [6, с.312].

Сам факт існування краєзнавчих кафедр цікавий тим, що з початку 30-х років і до сучасності таких кафедр немає в жодному вузі регіону.

Часті зміни кадрів професорсько-викладацького складу кафедр знижували якість їх роботи і тому перед дослідниками і краєзнавцями Кам'яниччини виникло нове завдання щодо створення такого наукового товариства, яке б об'єднувало інтереси усіх подільців в контексті загального краєзнавчого руху в країні. Натхненником створення такого товариства став завідуючий кафедрою історії та економіки Поділля ІНО проф. П.В.Клименко, який в 1923 році вибув з Кам'янич на роботу до Києва в систему Української академії наук. З допомогою ректора ІНО В.О. Гериновича, а також Ю.Й. Сіцинського, П.М. Бучинського та інших краєзнавців розробили статут та програму нового товариства. Воно складалося з наступних секцій: краєзнавча, історико-філологічна, природничо-математична, педагогічна, соціально-економічна. Для всіх секцій було визначено такі комплексні напрями наукових досліджень, як “Подільське село, його історія, природа, техніка і економіка”,

“Старий Кам’янець”, “Бібліографія до вивчення Поділля” і “Археологічні розкопки”. Одержані наукові результати було вирішено друкувати в наукових записках товариства та окремими виданнями. Приклад втілення в життя рішень Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції показували її делегати В.О.Гериневич, проф. Н.Т.Гоморак, В.Д.Отамановський, директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук, О.О. Севастьянов, науковий консультант Кабінету виучування Поділля, та студент другого курсу Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту Пилип Гончаренко, делегований окружним бюро Пролетстуду до складу пленуму УКК.

У своїй діяльності вони опиралися на міцну навчально-матеріальну, кадрову базу, створену попередниками.

В.О.Гериневич інформував учасників харківської конференції у своєму виступі про традиції, основні напрями досліджень на Кам’яниччині. Основну увагу він концентрував на розгортанні діяльності Товариства природослідників, очолюваного професором П.М.Бучинським, археологічного і природничого музеїв, науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля, бюро Секції наукових працівників.

9 червня 1925 року відповідно до рішення бюро Кам’янець-Подільської секції наукових робітників делегати Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції дали звіт науково-краєзнавчій громадськості міста про свою участь в цій конференції та її рішення. Було обрано Окружний комітет краєзнавства з 30 членів та трьох кандидатів, затверджено склад пленуму. Головою комітету став М.Андрєєв, голова

Окрплану, заступниками — професори О.В.Красовський та В.О.Гериневич.

Членам пленуму — представникам районів (Довжоцький район делегував Павловського, Оринінський — Лейбовича, Лянцкоронський — Георгієвського, Чемеровецький — Сорокатога, Купинський — Босака, Смотрицький — Чернописького, Маківський — Захаровича, Дунаєвецький — Пасовського, Миньковецький — Флешук, Солобковецький — Деренівського, Новоушицький — Гарбара, Зіньковецький — Людкевича, Китайгородський — Кобилянського, Староушицький — Віщуна) — було доручено провести аналогічні районні краєзнавчі конференції, обрати краєзнавчі комітети і пленуми з представників кожного населеного пункту, особливо де є сільськогосподарський гурток при сельбуді, хаті-читальні чи школі. Сільськогосподарський гурток було визнано основним низовим осередком краєзнавства.

При Окружному краєзнавчому комітеті були створені секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. Під керівництвом професорів, доцентів ІНО та СГІ у секціях вироблялись основні завдання й напрямки вивчення краю, методики досліджень, обговорювались доповіді та повідомлення. До 1927 року комітет провів 12 районних конференцій, здійснив обстеження двох сіл, вивчив бюджет селянських господарств різного типу, налагодив широкі зв’язки з науковими установами України, Білорусі, Російської Федерації, Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові [7].

Комітет також встановив зв’язки з Всеукраїнською академією наук, ця

співпраця мала конкретний вияв: на запрошення ОКК на початку серпня 1927 року до Кам'янець-Подільського прибули науковці з Києва Лазаренко та Клеопов. Разом з проф. Д.О. Богацьким та іншими кам'янецькими дослідниками вони вивчали Товтри, рослинність ярів і згодом з такою ж метою відбули у Могилів-Подільський округ.

Комітет намагався через районних уповноважених, а згодом і районні краєзнавчі товариства справляти організаційно-методичний вплив на місцеві краєзнавчі осередки. Він розпочав активну діяльність по підготовці краєзнавчих кадрів у вузах міста з розрахунку, що їх повернення після навчання на місця зміцнить краєзнавчі осередки, надасть краєзнавчій роботі наукового характеру. Тому у вузах читалися лекції краєзнавчого характеру, діяли краєзнавчі студентські гуртки.

Члени комітету посилили роботу серед учительства. Ректор ІЮ В.О.Геринович вичитав цикл лекцій з питань теорії і методики краєзнавчої праці на учительських курсах, краєзнавство вводилось у навчальні плани технікумів, шкіл. Учнів залучали до екскурсій, експедицій з метою вивчення географії, природи мікрорегіонів, пошуку корисних копалин, заліснення ярів і балок.

Члени ОКК ефективно використовували пресу для популяризації ідей краєзнавства, його практичних результатів. Газета “Червоний кордон” опублікувала серію статей В.О. Гериновича про роль краєзнавства, способи вивчення продуктивних сил, боротьбу з ярами, ведення спостережень за природно-кліматичними змінами та врахування їх в господарській діяльності.

Об'єктом природодослідництва став Ботанічний сад, де проводи-

лись акліматизація та вивчення цінних лікарських рослин. Професор Н.Т.Гоморак видав poradnik зі збору лікарських рослин.

Український комітет краєзнавства інформувався про краєзнавчу працю кам'янчан, в березні 1927 року було розглянуто план діяльності Кам'янецького окружного комітету краєзнавства і з доповненням затверджено. В.О.Геринович висувався делегатом від провінції для участі у Всеросійській краєзнавчій конференції, Кам'янецький округ згадувався в директивному листі УКК “До краєзнавчих організацій” як такий, що мав широку мережу нових краєзнавчих гуртків і товариств.

У 1928 році Кам'янець-Подільський окружний комітет краєзнавства на окружній вчительській конференції поставив питання щодо організації краєзнавчої роботи та участі в ній учительства, відбулась перереєстрація членів краєзнавчих товариств за членською карткою, проходили районні краєзнавчі конференції.

Загалом в 20-х — на початку 30-х років академічні установи, республіканські, краєзнавчі наукові товариства, природничі відділи вузів, музеї Поділля активно вели його природознавчі дослідження, які мали важливе практичне значення для потреб народного господарства країни. Значним поштовхом у цьому напрямі стали фундаментальні роботи перших українських академіків: К.Г.Воблого — в галузі економічної географії, П.А.Тутковського — з геології, О.В.Фоміна — з ботаніки. У своїх працях вони не тільки визначили нові підходи до природничого вивчення регіонів України, але й розглянули особливості природно-економічних ресурсів Поділля. Під їх впливом науковці переважно Кам'янець-Поділь-

ського, Вінниці та Києва здійснили розробку географічних аспектів Поділля. Зокрема, професор В.О.Геринович опублікував праці про природничі, демографічні та економічні умови життя Кам'янецьчини, дав опис подільських Товтр, С. І. Городецький обнародував розвідку про фізико-географічне районування Поділля, вчені Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту здійснили вивчення ґрунтів краю, професор Данилов видав актуальну книгу про клімат Поділля [8]. Одночасно подільські краєзнавці допомогли академічним установам здійснити геологічне обстеження Придністров'я (В.В.Виржиківський) [9]. О.К. Бируля видав узагальнюючу книгу про геологію та гідрологію Поділля. Багато уваги природознавці приділяли вивченню флори і фауни подільської землі. Так, Ю.Д.Клеопов та О.О. Савостіянов дали загальні описи флори, П.П.Кожевников і Є.В.Алесеєв визначили типи лісів та лісові асоціації Поділля. Д.О.Богацький, М.І.Котов, Ю.А.Єлін поглиблено дослідили флору. Найбільш ґрунтовні дослідження фауни Поділля, зокрема ссавців і птахів, здійснив професор Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту В.П.Храневич [10].

Особливість діяльності подільських науковців-краєзнавців полягала в тому, що більшість з них поєднували в ній різні галузі вивчення регіону: Ю.Й.Сіцинський публікував праці з археології, історії, етнографії, мистецтва Поділля, В.О.Геринович, О.К.Бируля та інші — з географії, геології та історії, С.І.Городецький — з економіки та фізичної географії тощо.

Перетворення краєзнавчого руху наприкінці 20-х — на початку 30-х

років у всенародне явище, глибоке звернення його до джерел національної самосвідомості народу не вписувались у плани тоталітарного сталінського режиму зі створення СРСР. На догоду режиму 1930 року IV Всеросійська конференція своєю ухвалою вивела Центральне бюро краєзнавства з-під опіки Академії наук, а на місцях товариства були підмінені краєзнавчими бюро. Практично позбавлені підтримки з боку уряду і академічних установ, видавничих можливостей наукові товариства і їх краєзнавчі осередки невдовзі припинили своє існування, масовий краєзнавчий рух занепав. До середини 1930-х років були ліквідовані бюро краєзнавчих організацій на місцях.

Найбільш нещадного удару по краєзнавству завдав сталінський терор. Краші сили місцевих дослідників, організаторів краєзнавства були необґрунтовано репресовані: зазнали переслідувань, кинуті у катівні, в'язниці, концтабори. Багато з них були розстріляні [11]. Започатковані арешти краєзнавців Східного Поділля були 1929 року ув'язненням директора Вінницької філії Всенародної бібліотеки В.Д.Отамановського, якому за фальсифікованою справою причетності до неіснуючої організації — Спілки визволення України (СВУ) — довелося відсидіти до 1944 року в тюрмах і бути в засланнях. Згодом за тими ж звинуваченнями були схоплені відомі дослідники краю В.О. Геринович, Ю.С.Александрович, О.О.Кривицький, І.Ч.Зборовський та інші, багато з них загинули в таборах.

Ці краєзнавці на сьогоднішній день повністю реабілітовані й зайняли належне місце серед поділезнавців.

1. *Баженев Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ — ХХ ст. — Кам'янець-Подільський, 1993.
2. *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917 — 1973. — К., 1974.
3. *Соловей В.П.* Історія музею в 20 — 30-ті роки // Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С.12—15.
4. *Філь Ю.* До історії Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства // Зап. Кам'янець-Подільського наукового при УАН тов-ва. — Кам'янець на Поділлі, 1927. — Т.1. — С.91—92.
5. *Баєр М.М.* Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства і культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті // Зап. Сільгосп. інституту в Кам'янці на Поділлі. — 1927. — Кн.4. — С.146.
6. *Прокочук В.С.* Під егідою Українського комітету краєзнавства. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004.
7. *З діяльності* окружного краєзнавчого комітету // Червоний кордон. — 1927. — 19 лютого.
8. *Геринович О.В.* Кам'янецьчина. — Ч. 1. Природа. — Кам'янець-Подільський, 1926; Ч. 2. Населення, його економічна діяльність. — Кам'янець-Подільський, 1927.
9. *Выржиковский В.В.* Новые данные по геологии Приднестровья // Вестн. Геолог. комитета. — Киев, 1927. — Т. 2.
10. *Храневич В.П.* Ссавці Поділля.— Вінниця, 1925. — Вип. 4.
11. *Репресоване* краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991.